

М. О. Тарасенко

41-ша ГЛАВА ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКОЇ КНИГИ МЕРТВИХ: ТЕКСТ І ВІНЬЄТКИ

У статті запропоновано переклад і короткий нарис розвитку образотворчої традиції 41-ї глави Книги мертвих.

Ця глава відома за 115 копіями¹, що зафіксовані на папірусах (101), бинтах мумій (9), розписі гробниць (4) і саркофагів (1). Прямих першоджерел для цієї глави в корпусах Текстів пірамід і Текстів саркофагів немає², однак до її складу входить фінальна частина 892-го вислову Текстів саркофагів (СТ VII, 102–103), що дозволяє стверджувати, що текст 41-ї глави був створений на основі саме цієї заупокійної формули доби Середнього царства [Hornung 2004, 440; Quirke 2013, 117]. Натомість текст цього вислову зберігся тільки на єдиному пам'ятнику – асьютському саркофазі *Trt*³ (Cairo J.E. 44980; S10C) [Lesko 1979, 10]⁴, де він розміщений на днищі [Lesko 1979, 83].

Перші записи 41-ї глави відомі за вісьма сувоями⁵ Книги мертвих і одним записом у гробниці⁶ та датуються XVIII династією Нового царства (1550–1295 рр. до н. е.)⁷. Від часу XIX–XX династій записи 41-ї глави не відомі. Причини її зникнення з репертуару формул заупокійного збірника поки що не з'ясовані.

Від часу Третього перехідного періоду (конкретніше – XXI–XXII династій, 1070/69 – 715 рр. до н. е.) відомо 4 манускрипти з текстом 41-ї глави Книги мертвих. Разом з тим за XXI династії з'являється новий вислів, що доповнює 41-шу главу, – т. зв. глава 41Б [Naville 1914, *Pl. XXXI*; Lucarelli 2002, 41–51]. Вона бере початок від 750-го вислову Текстів саркофагів (СТ VI, 379–380), що відомий тільки на саркофазі *S3.t-hd-htp*, дружини гермопольського номарха Нехрі II (Cairo CG 28086; B4C) [Lesko 1979, 83; Lucarelli 2002, 42, *fn.* 7].

Ймовірно, глава 41Б була “sub-spell” глави 41, як вважає Р. Лукареллі, яка знайшла текстологічну подібність між цими висловами [Lucarelli 2006, 114, *fn.* 721]; або ж глави 41 і 41Б сприймалися як версії більш об'ємної та важливої 42-ї глави, що мала схожу титульну рубрику⁸. На користь останнього може свідчити той факт, що в рG3t-sšn рCairo J.E. 95838 і рP(3)-n-nsti-t3wi рLondon BM EA 10064 глави 41 і 41Б⁹ йдуть після 42-ї глави, а їхнім вступним рубрикам передують формули: *ky r n...* – “Інший вислів про...” [Naville 1914, *Pl. XXXI*; Lucarelli 2006, 53; Munro 2001, *Taf.* 32]¹⁰. Тим часом у редакції “В” (за Лукареллі) глава 41Б (рLondon BM EA 10554 і BM EA 10793) має інший титул: *r n it Mrty* – “Вислів про те, як захопити¹¹ (двох) змії-мерті”¹².

Від Пізнього періоду відомо 26 документів із 41-ю главою. XXV–XXVI династії: 14 (папіруси (10), розпис гробниць (4))¹³, саркофаги (1)); XXX династія – початок Птолемеївського періоду: 11 (бинти мумій (1), папіруси (10)).

Від епохи Птолемеїв збереглося 75 (± 11 – див. вище) джерел, що містять текст і / або віньєтки 41-ї глави (бинти мумій (8), папіруси (67)), і це найчисленніша група.

41-ша глава зафіксована в джерелах, що походять із 6 локальних центрів: Фіви – 54; Мемфіс – 10 (у т. ч. 1 – XVIII дин. та 1 – XXVI дин.); Ахмім – 4; Гераклеополь – 3; Армант – 2; Меір – 1. Не відоме походження 53 документів.

Текст і ілюстрації 41-ї глави Книги мертвих ще не залучалися для спеціального дослідження¹⁴. Відзначимо, однак, статтю П. ле Паж Ренуфа з перекладом і короткими коментарями [Le Page Renouf 1893, 226–228], яка пізніше була включена до посмертно виданої монографії, в котрій об'єднано (зусиллями Е. Навілля) переклади всіх глав Книги мертвих, що їх видав П. ле Паж Ренуф [Le Page Renouf 1904, 94–95]. Е. Хорнунг подав стислі дані про 41-шу главу та її віньєтки Нового царства у своєму виданні перекладу збірника (1979 р.) [Hornung 2004, 440–441]. Главі 41Б, як відзначалося, присвячена також стаття Р. Лукареллі [Lucarelli 2002, 41–51].

41-ша глава перекладена на основні європейські мови [Le Page Renouf 1893, 226–228; 1904, 94–95; Barguet 1967, 83–84; Faulkner 2001, 61; Allen 1960, 124; 1974, 47–48; Verhoeven 1993, I, 136–137; Hornung 2004, 112–113; Carrier 2009, 171–172; Quirke 2013, 117]¹⁵. Переклад на українську мову здійснюється за найбільш повною версією її тексту часів “фіванської редакції” – папірусу Небсені (*Nb-sni*) рLondon BM EA 9900 [Naville 1886, I, *Taf. LV (Aa)*; Lapp 2004, *Pl. 25*]¹⁶. Папірус Небсені є зразком відносно нечисленною¹⁷ локальної мемфіської традиції Книги мертвих¹⁸. Інші документи належать до фіванської традиції. 41-ша глава у фіванських документах має менший обсяг і текстологічні відмінності від її мемфіської версії¹⁹.

Рукописне джерело

Власник: *Nb-sni*.

Титули: *sš kdw.t špr n hwt Pth srr sb3.wt m r3-w-pr.w sm^c.w mhw ihms n k3p*.

Датування: XVIII династія (Тутмос IV).

Походження: Мемфіс (Саккара).

Шриф: курсивна ієрогліфіка, “зворотний напрямок письма” (↓→).

Віньєтки: монохромні, 41-ша глава без віньєтки.

Сучасне місцезнаходження: London BM EA 9900²⁰.

Транслітерація

⁽¹⁾ *r n hsf š^c.t irrw.t²¹ m hr.t-ntr dd mdw²² n sš-sphr(w) m r.w-pr.w šm^c.w Mhw Nb-sni nb im3h* ⁽²⁾ *ir n sš kdw.t Tn(n)w m3^c-hrw²³ dd=f i (T)im š3h=kw(i) m-b3h Rw.tj ntr* ⁽³⁾ *3 wn=f n=i sb3 n Gb sn=i t3 n ntr 3 imj hrt-ntr bs=kw(i)* ⁽⁴⁾ *m-b3h Psd.t ntr.w hnty.w Imnty.w²⁴ i irj-3 pwy n Tbj²⁵ bitj imj Imn.t* ⁽⁵⁾ *wnm²⁶=i 3nh=i m t3w.w²⁷ sšm²⁸=i Imj-3d-wr r w[i]²⁹ 3 n* ⁽⁶⁾ *Hpri mdw=i n iswt³⁰ imyt mšrw³¹ 3k=i pry=i m3* ⁽⁷⁾ *3.n=i ntt im ts=i sw dd=i n=f mdw=i g3-hty.t 3nh=i* ⁽⁸⁾ *nhm=i m-ht šdr i inn htp.w wb3w r(3)=f šhnti sš.w* ⁽⁹⁾ *hpt.w smn n³² m3^c.t r š.t=s šhntj tmš.w³³ smn ntry.wt* ⁽¹⁰⁾ *m-b3h Wšir ntr 3^c hk3 dt ipj tr.w=f šdm nw n iw³⁴ tsw k3* ⁽¹¹⁾ *h=f wnm³⁵ wp=f wr.w h3b=f m d3d3.t 3.t imy hr.t-ntr*

Переклад

⁽¹⁾ “Вислів, як уникнути різанини, що відбувається в Некрополі. Промовляння слів переписувачем контурів³⁶ у храмах Верхів’я та Низов’я, Небсені, володарем поваги, ⁽²⁾ породженням³⁷ малювальником Чененом, правоюгласним. Каже він: О Атум, ти найбільш чудовий³⁸ у присутності³⁹ Руті, бога ⁽³⁾ великого. Він відчиняє⁴⁰ для мене брами Геба. Я цілую⁴¹ землю Великого бога, що перебуває в Некрополі; ⁽⁴⁾ я введений⁴³ у присутність⁴⁴ Дев’ятки богів, що передують Західним⁴⁵. О цей Вартовий⁴⁶ Тебі⁴⁷, цар Нижнього Єгипту⁴⁸, який на Заході! Я їм, я живу повітрям!⁴⁹ Я передую *Імі-Адж-Уру*⁵⁰ у великій барці Хепрі⁵¹. ⁽⁶⁾ Я говорю з вечірньою⁵² (судновою) командою⁵³. Я входжу (і) я виходжу! Бачив ⁽⁷⁾ я (того), хто там!⁵⁴ Я підймаю⁵⁵ його; я говорю йому мої слова Бездиханного⁵⁶. Я живу, ⁽⁸⁾ я врятований⁵⁷ після сну!⁵⁸

О Той, хто приносить жертви⁵⁹ (і) відкриває⁶⁰ вуста його, (хто) просуває⁶¹ списки жертв (і) установлює⁶² Маат на місце її, (хто) відсилає⁶³ злодіяння⁶⁴ й установлює Богинь ⁽¹⁰⁾ біля Осіріса⁶⁵, Великого бога, Володаря вічності-*dt*, (який) підраховує⁶⁶ свої сезони⁶⁷ (і) слухає тих, (що) на Островах⁶⁸; (хто) піднімає⁶⁹ ру⁽¹¹⁾ку⁷⁰ свою праву⁷¹. Він розсуджує⁷² Вождів⁷³. Він посилає⁷⁴ до Великого Суду⁷⁵, що перебуває в Некрополі”.

Віньетки

Більшість відомих записів 41-ї глави Книги мертвих супроводжуються малюнками⁷⁶. За іконографією можна виділити дві хронологічні групи віньеток:

- 1) “фіванська редакція” (Нове царство);
- 2) пізня редакція (Пізній та Птоломейський періоди).

1. “Фіванська редакція”

Єдина відома віньетка 41-ї глави збереглася в р*Nfr-wbn=f* рParis Louvre N. 3092 [Ratié 1968, 42; Hornung 2004, 441; Munro 1988, 74]. На ній показаний померлий у повороті вправо (за напрямком читання тексту), з ножем у правій руці й папірусним сувоям (?)⁷⁷ у лівій (мал. 1) [Naville 1886, I, *Taf. LV*; Hornung 2004, 113, *Abb. 25*]. Перед фігурою померлого виписане його ім'я (*Nfr-wbn=f*), а над віньеткою – титульна рубрика глави [Ratié 1968, *Pl. XIII*].

Мал. 1

Іконографічні елементи:

а) Ніж (GSL T30). Наявність цього елемента пояснюється його роллю як символу захисту⁷⁸, а також тим, що в титульній рубриці вжито слово *š3.t* – “різанина”, в написанні якого використаний цей знак.

Паралелі: Зображення померлого з ножем напроти небезпечних істот характерне для “захисних” глав, до яких належить цей вислів. У сувоях “фіванської редакції” ніж фігурує на віньетках глав 3 [Naville 1886, I, *Taf. XLIV* (Le)], 33 [Naville 1886, I, *Taf. XLVI* (Le)], 36 [Naville 1886, I, *Taf. XLIX* (Le)], 38Б [Naville 1886, I, *Taf. LII* (Ab)] і 39 [Luft 1977, 104. *Taf. II*; Hornung 2004, 439 (Sp. 39); Munro 1988, 319, *Anm. 324*].

У р*Nfr-rnpt* рBrusselles E 5043 померлий із двома гіпертрофованими ножами, а на іншому малюнку – з кинджалом, показаний на віньетках 65-ї глави [Milde 1991, 137–139; *pl. 26*]. У пізній редакції ніж вималюваний на віньетках глав 1, 41 (див. нижче), 43, 50, 144, 145, 146 і 149.

б) Папірусний сувій (GSL Y1). Появу цього елемента, очевидно, можна пов'язати з багаторазовими згадуваннями “сувоїв” (*md3.t*) і “письмен” (*sš*) у тексті 41-ї глави. Крім того, папірусний сувій і сам по собі був захисним символом, настільки важливим, що його фаянсові моделі-імітації⁷⁹ за доби Нового царства поміщали в поховання, в тому числі царські⁸⁰.

Паралелі: Серед ілюстрацій Книги мертвих “фіванської редакції” папірусний сувій у руці померлого показаний на віньетках глав 42⁸¹, 96 [Naville 1886, I, *Taf. CVIII* (Aa)] та 103 [Naville 1886, I, *Taf. CXV* (Aa)]. У неопублікованому папірусі R*c-ms* рCambridge E.2a.1922 (XIX дин.)⁸² зберігся фрагмент віньетки 21-ї глави (?)⁸³ із зображенням фігури певного божества або жерця, що простягає людині сувій папірусу. У пізній редакції Книги мертвих сувій у руці померлого фігурує на віньетках глав 25⁸⁴ і 52⁸⁵.

2. Пізня редакція

Іконографія 41-ї глави на пізній стадії еволюції збірника виявляє зовсім новий тип [Mosher 1990, 242–243], що не має прямої залежності від ілюстрацій глави в р*Nfr-wbn=f*. Почасти це може пояснюватися тим, що в копіях Книги мертвих XIX–XX династій, тобто в період найвищого розквіту папірусної графіки, 41-ша глава не зустрічається. Причина цього поки не зрозуміла, однак зовсім виключати відсутність залежності пізніх ілюстрацій 41-ї глави від образотворчої традиції “фіванської редакції”, як це робить М. Дж. Мошер [Mosher 1990, 242], не слід.

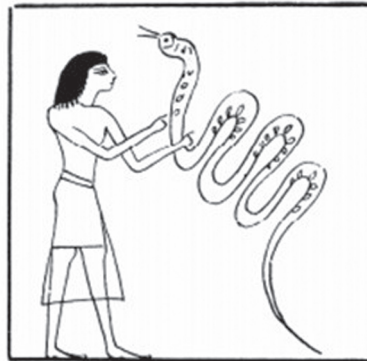
У копіях Книги мертвих Третього перехідного періоду 41-ша глава з'являється знову, але не має власної віньетки. Одного разу в р*Nsj-Hnšw* рCairo CG 58032 41-ша глава ілюструється віньеткою 42-ї глави [Tarasenko 2009, 250, 251, *Fig. 9*] підтипу A2a (за авторською типологією), який з'являється саме в цей час [Tarasenko 2009,

249–250]. Відзначимо, що саме за XXI династії відбувається відокремлення віньеток цього підтипу 42-ї глави від її тексту та їхнє перетворення в автономний образотворчий сюжет у т. зв. “міфологічних папірусах” (pP3-di-Imn pCairo J.E. 95879 і pŠd-sw-Hr pCairo S.R. VII. 11494 (підтип A2a)) [Tarasenko 2009, 250]. Це дає підстави припустити залежність іконографії пізніх віньеток 41-ї глави саме від малюнків 42-ї глави типу “А”, який у пізній редакції зникає, або, що буде точніше, трансформується.

Отже, на мою думку, іконографія віньеток 41-ї глави в пізній редакції є результатом синтезу підтипів A1 (мал. 2) [Tarasenko 2009, 247, fig. 2] та A1a (мал. 3) [Tarasenko 2009, 248, fig. 5] віньеток 42-ї глави Книги мертвих доби “фіванської редакції” [Tarasenko 2009, 248].

Мал. 2

Мал. 3

Передумови цього можна побачити й у схожих титульних рубриках цих глав, спрямованих на уникнення (*hsf*) різанини (*šʿt*), – відрізняється тільки локалізація подій⁸⁶. Ще одним підтвердженням генетичного зв’язку віньеток глав 41 і 42 є той факт, що у 18 (!) документах текст 42-ї глави ілюструється віньеткою глави 41-ї. У pHr pDenver 1954.61 віньетка 41-ї глави ілюструє обидва вислови одночасно [Munro 2009, Ph.-Taf. 3], а в pNs-Mnw pLausanne Inv. 3389 вона окремо дублюється для кожного з них. Це дає підставу подати їй визначення як віньетки глав 41/42.

Іконографія. У найпоширенішій формі віньетка зображує померлого, який вражає списом (*a*) змія (*b*) на знаку “хребта” 𓆎 (GSL F41) (*c*) (мал. 4⁸⁷, 5⁸⁸), хоча зустрічаються й додаткові елементи – ножі (*e*) та п’єдестал (*d*).

Позиція. Незважаючи на те що текст Книги мертвих пізньої редакції як в ієратичному, так і в ієрогліфічному записі читався винятково справа наліво, розворот віньетки 41-ї глави міг варіюватися. У 24 документах віньетка зорієнтована вправо (мал. 5), у 43 – вліво (мал. 4) (з точки зору спостерігача). На думку М. Дж. Мошера, правобічна орієнтація малюнка “магічно гарантувала результат вислову” [Mosher 1990, 243].

Іконографічні елементи:

а) Спис. Ця зброя, за допомогою якої померлий простромлює на малюнках різних ворожих істот (змій, крокодилів, комах), як і ніж, використовується на віньетках захисних глав, уже починаючи з “фіванської редакції” (глави 15, 36, 39, 40), у тому числі на віньетці 42-ї глави (підтип A1, див. мал. 2), що стала прототипом для ілюстрацій глави 41. У пізній редакції Книги мертвих спис фігурує на віньетках глав 31, 32 (проти крокодилів), 35, 37, 39 (проти змій) і 36 (проти комах)⁸⁹.

На віньетці глави 40 (мал. 6)⁹⁰, як і у випадку 41-ї глави, спис спрямовано проти двох істот – змія й осла (або ж тільки осла)⁹¹. Virізняє віньетку 41-ї глави те, що на ній померлий завжди вражає двоскладовий образ, один з елементів якого (ієрогліф “хребта”) є абстрактним. Мотив померлого зі списом – найбільш стійкий компонент іконографії 41-ї глави, але не може служити її визначником, оскільки зустрічається на малюнках ще низки глав.

Мал. 4

Мал. 5

Мал. 6

б) Зображення змія як образу Зла⁹² – дуже поширений мотив на віньєтках Книги мертвих як “фіванської”, так і птолемеївської редакцій (глави 15, 17, 33, 35, 37, 39, 40, 41, 42, 74, 87, 107, 109, 146, 149, 150, 163). На віньєтках 41-ї глави змії міг бути вималюваний звичайним чорним кольором (36 док.) або ж червоним (22 док.). Число вигинів тіла змія на віньєтках 41-ї глави варіюється: один (2 док.), два (33 док.), три (22 док.), чотири (2 док.).

в) Ієрогліф “хребта” 𓆎 (GSL F41 = фонема $\text{š}^c.t$) [Gardiner 1958, 466] – найхарактерніший мотив віньєтки 41-ї глави, її визначник. У пізній редакції він не відомий на ілюстраціях інших глав. У “фіванській редакції” цей символ, як відзначалося, зустрічається тільки на віньєтці 42-ї глави підтипу A1 (мал. 2), звідки він і був запозичений для створення ілюстрації 41-ї глави.

На думку М. Дж. Мошера, наявність змія на “хребті” на віньєтці глави пояснюється тим, що саме “цей монстр відповідальний за різанину, за допомогою якої плоть знята з костей грудної клітки людини” [Mosher 1990, 242]. Однак, на наш погляд, значення знаку “хребта” тут слід трактувати, виходячи з термінології вступної рубрики. З використанням символу 𓆎 як детермінатива пишуться такі слова, як $\text{š}^c.t$ – “жага крові” [Mosher 1990, 594], а також віддієслівний іменник $\text{š}^c.t$ – “різанина”, “забій”, “лютість” і похідні [Mosher 1990, 466; Wb., IV, 416.11–417.7], – який використано в рубриках 41-ї та 42-ї глав та в низці інших “захисних” формул (глави 31–33).

Як і у випадку з мотивом змія, “хребет” на віньєтках 41-ї глави міг не виділятися кольором (39 док.) або ж зображуватися червоним (26 док.).

До додаткових іконографічних елементів 41-ї глави належать такі:

г) Ножі, що вражають тіло змія, зображені в 6 джерелах. Їхнє число могло варіюватися: два (1 док.), три (2 док.), чотири (2 док.) і шість (1 док.).

д) П’єдестал. У 3 документах фігури змія та “хребта” розміщені на символі п’єдесталу (M. München 6050; pNs-(n3)-nht pLeiden T 1 (CI) і pT^cwi pLondon BM EA 9902).

Крім того, в образотворчій традиції 41-ї глави є *винятки*.

1) У двох рукописах (pNs-(n3)-nht pLeiden T 1 (CI) і pT^cwi pLondon BM EA 9902), імовірно через помилку художника, що не визначив точно символ, знак “хребта” 𓆎 замінений символом 𓆏 (GSL M36) (?) або ж якоїсь посудини (?). При цьому в обох випадках ці знаки розміщені на п’єдесталі та йдуть в однаковій зв’язці малюнків (віньєтки глав 40–41–31).

2) У pH^c-Hr pStockholm MME 1981:22 відбулося злиття віньєток глав 41 і 40 в одну композицію: знаки змії й “хребта” (червоного кольору) вималювані над зображенням осла, якого вражає списом померлий. Цей малюнок ілюструє главу 40 (у той час як главу 41 ілюструє віньєтка глави 33). Певні передумови до злиття малюнків глав 40 і 41 існували, оскільки в семи джерелах глава 41 ілюструється саме віньєткою 40-ї глави.

На завершення також слід зазначити, що віньетка 41-ї глави в пізній редакції збірника не була настільки стійко пов'язана зі своїм висловом, як може здатися на перший погляд. У вісімнадцяти джерелах вона, як відзначалося, ілюструє 42-гу главу, в чотирьох – 39-ту, у двох – 33-тю, і в одному документі – глави 45, 50 і 43. Наведені приклади доводять, що навіть в епоху канонічної редакції Книги мертвих її образотворча складова зберігала помітну варіативність.

¹ За даними *Bonn Totenbuchprojekt* (totenbuch.awk.nrw.de): 109.

² Див.: [Allen 1950, 140].

³ Узурпований $\epsilon nh=f$.

⁴ Внутрішнє оформлення цього саркофага має схожість із гермопольськими саркофагами кінця XI династії В1Вo і В6С [Willems 1988, 103, *fn.* 103].

⁵ Див.: [Munro 1988, 338].

⁶ Інформацію щодо Книги мертвих у цій гробниці див.: [Galán 2013, 21–24]. Дані щодо 41-ї глави в цій статті не наведені. Я вдячний керівнику розкопок проф. Дж. М. Галану / *J. M. Galán* (Мадрид) і д-ру Л. Е. Діас-Іглесіас Льянос / *L. E. Díaz-Iglesias Llanos* (Мадрид) за надану інформацію щодо цієї версії тексту.

⁷ Тут і далі датування за: [Assmann 2002, 477–483].

⁸ $r(\zeta) n hsf \zeta t irr(w).t m Nnj-nsw$ – “Вислів (про те), як уникнути різанини, що відбувається в Гераклеополі” (за $rNw w p$ London VM EA 10477).

⁹ У цих сувоях подано текст редакції “А” 41Б глави за Р. Лукареллі.

¹⁰ Ця формула починає титульні рубрики ще восьми глав, які йдуть після 42-ї (41–41Б–31–32–40–36–33–37) і пов'язані із захисною магією, що дозволяє говорити про окрему змістову підсекцію в межах виокремленої Р. Лукареллі більш широкої “послідовності” (Sequence N: BD 7–39–42–41–41Б–31–32–40–36–33–37) [Lucarelli 2002, 44; 2006, 106–114].

¹¹ Див.: [Wb, I, 149–150].

¹² Про зміїв Мерті див.: [Wb, II, 107; LGG, III, 332; Lucarelli 2002, 45]. Р. Лукареллі пропонує також альтернативний переклад: “Spell for pulling away the dead” [Lucarelli 2002, 45 (‘c’)].

¹³ До зводу *Bonn Totenbuchprojekt* слід додати нещодавно відкриті записи 41-ї глави в гробницях $P3-di-Imn-ipt$ ТТ 33, $Mntw-m-h3t$ ТТ 34 і $K3-r(w)-hy-Imn$ ТТ 223 (?) в Асасіфі XXV–XXVI династій [Einaudi 2012, 35]. Я вдячний д-ру С. Ейнауді / *S. Einaudi* (Париж) за надану копію статті, а також фотографії неопублікованого тексту цієї глави з гробниці ТТ 33, які отримано завдяки люб'язному дозволу керівника розкопок проф. К. Тронеке / *Cl. Traunecker* (Париж).

¹⁴ Див.: [Bibliographie... 2009, 139].

¹⁵ Новітній переклад цієї глави був здійснений Б. Бакесом: <http://awktotenbuch.uni-koeln.de:8080/spruch/41#NachweiseSpruchtext>. Переклад на російську мову див.: [Тарасенко 2014, 383–393; 2015, 321–344].

¹⁶ Герогліфічна транскрипція: [Budge 1898, I, 110–111].

¹⁷ База даних *Bonn Totenbuchprojekt* для XVIII династії нараховує лише 26 джерел, що походять із Саккари, із загальної кількості 325 (Фіви – достовірно 153).

¹⁸ Див.: [Munro 1988, 272–273; Lapp 2004, 22; 2011, 207–208; Raven 2010, 249–265].

¹⁹ Див.: [Тарасенко 2015, 321–344].

²⁰ Рукопис походить з колекції Дж. Бьортон. Він був придбаний Британським музеєм на аукціоні Сотбі в 1836 р. [Quirke 1993, 7, 47 (Nr. 124), 77–78 (124)].

²¹ У транскрипції Е. У. Баджа помилково поданий знак \ominus замість $\omin�$ [Budge 1898, I, 110].

²² Підкреслювання в транслітерації і перекладі позначає текст оригіналу, що виписаний червоним чорнилом.

²³ У транскрипції Е. У. Баджа в написанні $m\zeta-hrw$ замість $\text{—}\ominus$ / hrw помилково виписаний знак $\text{—}\text{~}\text{~}\text{~}\text{~}$ / n [Budge 1898, I, 110]. Імовірно, ця помилка бере початок у неточній транскрипції Е. Навілля [Naville 1886, I, Taf. LV].

²⁴ Або $hnty-imnty.w$.

²⁵ Подано написання: $\text{—}\text{~}\text{~}\text{~}\text{~}$ $\text{—}\text{~}\text{~}\text{~}\text{~}$.

²⁶ Див.: [Wb, I, 320–321].

²⁷ Див.: [Wb, V, 350–352].

²⁸ Див.: [Wb, IV, 288–289].

²⁹ У транскрипції Е. У. Баджа написання *wi3* подано з фонетичним знаком *i* [Budge 1898, I, III], в рукописі – без нього.

³⁰ К. Кар'є дає некоректну транслітерацію *isd.t* [Carrier 2009, 172]. У транскрипції Е. У. Баджа подана форма $\begin{matrix} \text{ⲓ} & \text{ⲛ} & \text{ⲓ} \\ \text{ⲛ} & \text{ⲓ} & \text{ⲛ} \end{matrix}$ [Budge 1898, I, III] замість правильної $\begin{matrix} \text{ⲓ} & \text{ⲛ} & \text{ⲓ} \\ \text{ⲛ} & \text{ⲓ} & \text{ⲛ} \end{matrix}$.

³¹ Ця частина тексту глави бере початок від кінцівки 892-го вислову Текстів саркофагів: [...] *wn=i sb3 Gb sn=i sbi hr wr.w[///]=i thbtj imj.t Imnt.t m ʕnh ʕnh m t3w.w ssm=i Imj-ʕh-wr r wi3 Hpri mdw.n=i n iswt (T)tm r mšrw* – “Я відчиняю брами Геба; я цілую повсталого (?) на Вождів [///] моїх (?). Птахи-*thbtj*, які на Заході в житті (та) диханні (букв. життя повітрям). Я передую *Imi-ax-uru* в барці Хепрі, я говорив з вечірньою (судновою) командою Атума” [СТ, VII, 103h–103m; S10C].

³² У транслітерації К. Кар'є прийменник пропущено [Carrier 2009, 172].

³³ К. Кар'є подає транслітерацію *tms.w* [Carrier 2009, 172].

³⁴ У транслітерації К. Кар'є слово пропущено, що призводить до неясності в перекладі [Carrier 2009, 172].

³⁵ К. Кар'є подає некоректну транслітерацію слова як *imny* [Carrier 2009, 172].

³⁶ Титул *sš-sphrw* Г. Лапп розуміє як “scribe-courier”, тобто писець, що вносив текст курсивною ієрогліфікою на папірус або ієрогліфікою на стели та інші предмети [Lapp 2005, 28]. Існує цілком обґрунтована думка, що Небсені власноручно вніс текст та ілюстрації у свій заупокійний сувій [Lapp 2004, 23–24; Journey... 2010, 279 (148)]. Щодо титулів Небсені в його папірусі (*sš, sš ikr, sš kdwt, sš-sphrw, hrd n k3p*) див.: [Lapp 2004, 27–34].

³⁷ Букв. “зроблений” [Gardiner 1958, 279, § 361; 296, § 379.3; 554].

³⁸ Або “блаженний, прекрасний”, див.: [Wb, I, 14–18]. Використана форма статива із займенником 1 ос. однини =*kwi* [Gardiner 1958, 234–236, § 309 (Old Perfective); Allen 2010, 205ff (17.1–17.2); Borghouts 2010, 163–166, § 43].

³⁹ Або “перед”, див.: [Wb, I, 420 (“vor, in Gegenwart von”)].

⁴⁰ Див.: [Wb, I, 311–312 (“(sich) öffnen”)].

⁴¹ Або “нюхаю” [Wb, IV, 153–154 (“riechen, küssen”)]. Р. Фолкнер перекладає: “...that I may do homage to the Great God who is the realm of the dead” [Faulkner 2001, 61].

⁴² Займенник 1 ос. однини, статив.

⁴³ Див.: [Wb, I, 474].

⁴⁴ Див.: [Wb, I, 420].

⁴⁵ Можна перекласти “Хентіаментіу” (бог) [Hornung 2004, 112]. Це речення відсутнє в інших документах (пор. у *pImn-htp* рCairo CG 40003 [Munro 1994, II, Taf. 102]).

⁴⁶ Див.: [Wb, I, 104, 164 (“Pfortner”)].

⁴⁷ Написання топоніма значно різниться в сувоях і не піддається точній ідентифікації [Barguet 1967, 83, fn. 1]. У першоджерелі глави, СТ VII, 103j (Sp. 892), подано $\begin{matrix} \text{ⲓ} & \text{ⲛ} & \text{ⲓ} \\ \text{ⲛ} & \text{ⲓ} & \text{ⲛ} \end{matrix}$ – *Thbtj*. Причому Р. Фолкнер вбачає в цьому слові назву виду птахів, а не топонім [FCT, II, 54]. Це ж значення подається і в “Індексі слів у Текстах саркофагів” [CTWI, 308].

⁴⁸ Р. Фолкнер перекладає у зв'язці з попереднім словом як топонім “the City of the Bee” [Faulkner 2001, 61]. П. ле Паж Ренуф вбачає тут епітет Осіріса [Le Page Renouf 1904, 94–95, fn. 1].

⁴⁹ Тобто “дихаю”. Глави 38, 38А і 38Б спеціально присвячені диханню в потойбічному світі (*r n ʕnh m t3w.w m hrt-ntr*), до того ж текст глави 38А містить пасаж, який перегукується із 41-ю главою і СТ Sp. 892 (VII, 103h): *sn(=f) n=i sb3.w (n) Gb* – “(Він) (Атум) відчиняє для мене брами Геба” (за *pNb.snj*) [Budge 1898, I, 103].

⁵⁰ Розшифрування імені персонажа, відомого тільки за вказаною главою Книги мертвих, внаслідок незрозумілості значення *ʕd* [Wb, I, 237–240; HGHWb, 165–167], залишається дискусійним. У *pNfr-wbn=f* подано форму *ʕd-wr*, що можна співвіднести з також одиничним ім'ям *ʕd-wr* на статві Cairo CG 682 [LGG, II, 239 (“Große Hackende”); El-Sayed 1982, 198, 199, fn. a (“Grand Destructeur”)]. П. ле Паж Ренуф перекладає *ʕd* як “Clever” [Le Page Renouf 1904, 94, 95, fn. 2]; Т. Г. Аллен і С. Квюрк – як “Perceiver” [Allen 1974, 48; Quirke 2013, 117]; Е. Хорнунг – як “Furche” [Hornung 2004, 112]; К. Кар'є – як “confin (?)” [Carrier 2009, 172], Р. Фолкнер – як “guide” [Faulkner 2001, 61]; П. Барге та Б. Бакес залишають *ʕd* без перекладу [Barguet 1967, 84]. В LGG значення *ʕd* в зазначеному імені також є нез'ясованим [LGG, I, 230]. Можливо, воно бере початок від середньоегипетської форми *ʕh-wr* – “Великий Завойовник” [LGG, II, 181], що використана в першоджерелі глави – СТ Sp. 892 (VII, 103l). У СТ Sp. 1024 (VII, 245g; pGardiner II) згадується цей же *ʕh-wr*, але написання

має відмінності в графіці. У СТ Sp. 176 (III, 62g; B1C) подано форму *Imj-ḥ-wr*. З другого боку, якщо *ḥ* в імені (*Imj-ḥ-wr*) є віддієслівним іменником від *ḥ* – “рубати, колоти” [Wb, I, 238; HGHWb, 165], то зазначений персонаж може бути персоналізованим образом носа (форштевня) ранкової сонячної барки Хепрі, що розсікає води небесного Нілу й метафорично – ночі (/ п'ятьми / смерті). На користь цього свідчить існування короткої форми *ḥ.t* для написання *mḥnd.t* – назви денної барки Сонця [Wb, I, 238]. У Птолемеївський період терміном *ḥ* також позначали сонце (пор.: *ḥndw*) [Wb, I, 238].

⁵¹ Тобто ранкової барки Сонця (*mḥnd.t*).

⁵² Див.: [Wb, II, 157].

⁵³ Див.: [Wb, I, 127]. Букв. “...командою, яка у вечорі / вечірній зорі”. Мова йде про екіпаж вечірньої барки Сонця (*mskt.t*), в якій воно здійснює свою інфернальну подорож.

⁵⁴ Тобто Осіріса.

⁵⁵ Див.: [Wb, V, 405–406]. У цьому контексті – осірічна алегорія.

⁵⁶ Букв. “вузький горлом” [Wb, III, 181, 151; LGG, VII, 300]. У контексті цього тексту – епітет Осіріса [Le Page Renouf 1904, 95, fn. 3].

⁵⁷ Див.: [Wb, II, 295–297].

⁵⁸ Див.: [Wb., IV, 390–392]. У цьому контексті сон – метафора смерті.

⁵⁹ Вочевидь, саме це божество згадується в 125-й главі Книги мертвих у числі 42 суддів Загробного Суду [Lapp 2008, 122–123] (пор.: *p7wi3 pCairo CG 51189* [Lapp 2008, 102]). Втім, у LGG ці божества розділені як різні персонажі [LGG, I, 381].

⁶⁰ Див.: [Wb, I, 290–291].

⁶¹ Див.: [Wb, IV, 225–226; HGHWb, 748 (1. “voranbringen, vorrücken lassen, fördern”; 2. “befördern, erhöhen”; 3. “auszeichnen”).

⁶² Див.: [Wb, IV, 131–134 (“festsetzen”).

⁶³ Див.: [Wb, IV, 225–226 (“befördern”); HGHWb, 748].

⁶⁴ Див.: [Wb, IV, 370; HGHWb, 954 (“Böses, Übelat, Unrecht”). У главі 40 згадується персонаж *sš tms.w* – “Писець злодіянь” [LGG, VI, 603]. Натомість П. ле Паж Ренуф та Р. Фолкнер перекладають як “tablet” [Le Page Renouf 1904, 94; Faulkner 2001, 61 (“confirm tablets”), тобто вбачають тут інший іменник – *tms* [HGHWb, 933 (“Täfelung, Panel”). Е. Хорнунг пропонує переклад “Schrein (?)” [Hornung 2004, 113], базуючись на значенні “shrine”, що його встановив В. С. Хейс для *tms* в тексті на остраконі New York MMA 23001.51 часу Тутмоса III з Дейр ель-Бахрі [Hayes 1960, 44–45].

⁶⁵ Тобто маються на увазі богині Ісіда та Нефтіда, яких зображують стоячими в ногах та в узголів'ї мумії Осіріса на сценах воскресіння. В інших копіях форма *m-b3ḥ* не використана.

⁶⁶ Див.: [Wb, I, 66].

⁶⁷ Див.: [Wb, V, 313–316 (“Zeit, Zeitpunkt, Jahreszeit”).

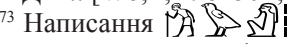
⁶⁸ Див.: [Wb, I, 47].

⁶⁹ Див.: [Wb, V, 405–406].

⁷⁰ Див.: [Wb, V, 18–19].

⁷¹ Див.: [Wb, I, 322].

⁷² Див.: [Wb, I, 298–301; HGHWb, 190].

⁷³ Написання внаслідок подібності на письмі знаків GSL A19, A20 і A21 дозволяє запропонувати відразу декілька варіантів транслітерації та перекладу: *wr.w* – “великі / вожді” [Le Page Renouf 1904, 94; Barguet 1967, 84; Faulkner 2001, 61; Quirke 2013, 117]; *sms.w* – “старійшини” [Allen 1974, 48; Hornung 2004, 113; Lucarelli 2002, 44] і *sr.w* – “сановники” [Carrier 2009, 172].

⁷⁴ Див.: [Wb, II, 479–481 (“aussenden”).

⁷⁵ Тобто Загробний Суд душ [Wb, V, 528–529; LGG, VII, 594–605].

⁷⁶ Мені відомо тільки 32 джерела, де ця глава не має ілюстрацій.

⁷⁷ Сувій намальований непропорційно довгим, що викликає певні сумніви щодо правильності ідентифікації [Allen 1974, 47, fn. 84; Hornung 2004, 441]. Імовірно, цей предмет є зображенням *бруска*, які відомі у сценах забою худоби, починаючи зі Старого царства (я вдячний за це спостереження М. А. Чегодаєву та Н. В. Лаврентьєвій (Москва)). У цьому випадку семантика ілюстрації буде максимально наближена до титульної рубрики глави, в

якій згадується “різанина” (*š.t*). Разом з тим і зображення брусків у гробничному розписі також є меншими за річ, що показана на віньєтці в р*Nfr-wbn=f*. Також малоюмовірною є інтерпретація предмета на малюнку як палетки для письма.

⁷⁸ Див.: [Kandil 2009, 307–320].

⁷⁹ Можливо, такі амулети імітували заупокійні сувої.

⁸⁰ Наприклад, Cairo J.E. 32646; CG 24473 (з KV 35) [Wiese, Brodbeck 2004, 156–157 (Kat. 13)] і Cairo J.E. 32645; CG 46422 (з KV 45) [Wiese, Brodbeck 2004, 156–157 (Kat. 14)].

⁸¹ рLondon BM EA 9950 [Naville 1886, I, *Taf. LVII* (Aq); Tarasenko 2009, 248, *Fig. 4* (підтип A1a)]. У тексті цієї глави є строфа *iw^c ts.w m-hnw dr.t=i* – “документ Командуючого в моїй руці” (за р*Nb-snj*, стовп. 26). Можливо, цей малюнок ілюструє саме цей мотив.

⁸² Неопублікований (Totenbuchprojekt Bonn, TM 134358, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134358>).

⁸³ Повної впевненості в належності фрагмента із зображенням руки з сувоєм до складу віньєтки 21-ї глави немає.

⁸⁴ р*Ns-t3-ntrt-tn* рVatican 38609 (рVatican 45).

⁸⁵ р*li-m-htp* рNew York, MMA 35.9.20.

⁸⁶ У главі 42 це *Гераклеополь*, а в главі 41 – *Некрополь (Херет-нечер)*.

⁸⁷ р*Iw=f-chn* рTurin 1791 [Lepsius 1842, *Taf. XIX*].

⁸⁸ р*chn-w3h-ib-R^c* рLondon BM EA 10558 [Faulkner 2001, 61; Tarasenko 2009, 249, *Fig. 6*].

⁸⁹ Див.: [Guilhou 2006, 31–38].

⁹⁰ р*Nht* рLondon BM EA 10471 [Faulkner 2001, 62].

⁹¹ Пор.: [Lucarelli 2007, 1181–1186].

⁹² Див.: [Borghouts 2007].

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ÄA – Ägyptologische Abhandlungen. Wiesbaden.

BdÉ – Bibliothèque d'Étude / Institut Français d'Archéologie Orientale. Le Caire.

BIFAO – Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. Le Caire.

BSFÉ – Bulletin de la Société française d'Égyptologie. Paris.

CT – *de Buck A.* The Egyptian Coffin Texts. Vol. I–VII / **OIP**. Vol. 34, 49, 64, 67, 73, 81. Chicago, 1935–1961.

CTWI – *van der Plas D., Borghouts J. F.* Coffin Texts Word Index / **Publications Interuniversitaires de Recherches Égyptologiques Informatisées**. Vol. VI. Utrecht – Paris, 1998.

EAO – Egypte, Afrique & Orient. Avignon.

FCT – *Faulkner R. O.* **The Ancient Egyptian Coffin Texts**. Vol. I–III. Warminster, 1994.

GSL – Gardiner's Sign List (*Gardiner A. H.* **Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs**. 3rd Ed. London. – Oxford, 1958).

HAT – Handschriften des Altägyptischen Totenbuches. Wiesbaden.

HGHwB – *Hannig R.* **Die Sprache der Pharaonen. Großes Handwörterbuch Ägyptische-Deutsch; (Hannig-Lexica. 1)**. Mainz am Rhein, 1995.

JEA – Journal of the Egyptian Archaeology. London.

JEOL – Jaarbericht van het vooraziatisch-egyptisch genootschap. “Ex Oriente Lux”. Leiden.

LAPO – Littératures Anciennes du Proche-Orient. Paris.

LGG – Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen / Hrsg. von Chr. Leitz. Bd. I–VIII / **OLA**. T. 111–116, 129. Leuven – Paris – Dudley, MA. 2002–2003.

MEOL – Mededeelingen en verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap “Ex Oriente Lux” gevestigd te Leiden. Leiden.

OIP – The University of Chicago Oriental Institute Publications. Chicago.

OLA – Orientalia Lovaniensia Analecta. Leuven.

PSBA – Proceedings of the Society of Biblical Archaeology. London.

SAOC – Studies in Ancient Oriental Civilization. Chicago.

SAT – Studien zum altägyptischen Totenbuch. Wiesbaden.

Wb – *Erman A., Grapow H.* **Wörterbuch der ägyptischen Sprache**. Bd. I–V. Berlin, 1955.

ZÄS – Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde. Berlin.

ЛІТЕРАТУРА

- Тарасенко Н. А.* 41-я глава Книги мертвых (поздняя редакция) // **Aegyptiaca Rossica** / Под. ред. М. А. Чегодаева, Н. В. Лаврентьевой. Вып. 2. Москва, 2014.
- Тарасенко Н. А.* 41-я глава Книги мертвых (текст Нового царства) // **Aegyptiaca Rossica** / Под. ред. М. А. Чегодаева, Н. В. Лаврентьевой. Вып. 3. Москва, 2015.
- Allen J. P.* **Middle Egyptian Grammar. An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs.** 2nd Ed. Cambridge, 2010.
- Allen T. G.* Occurrences of Pyramid Texts with cross indexes of these and other Egyptian mortuary texts / **SAOC**. Vol. 27. Chicago, 1950.
- Allen T. G.* The Egyptian Book of the Dead Documents in the Oriental Institute Museum at the University of Chicago / **OIP**. Vol. LXXXII. Chicago, 1960.
- Allen T. G.* The Book of the Dead or Going Forth by Day. Ideas of the Ancient Egyptians concerning the Hereafter as expressed in their own Terms // **SAOC**. Vol. 37. Chicago, 1974.
- Assmann J.* **The Mind of Egypt. History and Meaning in the Time of the Pharaohs** / Transl. by D. Lorton. New York, 2002.
- Barguet P.* Le Livre des Morts des anciens Égyptiens. Introduction, traduction, commentaire / **LAPO**. T. 1. Paris, 1967.
- Barguet P.* Textes des Sarcophages Égyptiens du Moyen Empire. Introduction et traduction / **LAPO**. T. 12. Paris, 1986.
- Bibliographie zum altägyptischen Totenbuch. 2., erweiterte Auflage / Bearb. von B. Backes, S. A. Gülden, H. Kockelmann, M. Müller-Roth und S. Stöhr / **SAT**. Bd. 13. Wiesbaden, 2009.
- Borghouts J. F.* Book of the Dead [39]. From Shouting to Structure / **SAT**. Bd. 10. Wiesbaden, 2007.
- Borghouts J.* Egyptian. An Introduction to the Writing and Language of the Middle Kingdom. Vol. I / **Egyptologische Uitgaven**. T. XXIV, I. Leiden, 2010.
- Budge E. A. W.* **The Book of the Dead: the Chapters of Coming Forth by Day; the Egyptian text according to the Theban Recension in Hieroglyphic, edited from numerous papyri, with a translation, vocabulary, etc.** Vol. I–II. London, 1898.
- Carrier Cl.* Le Livre des Morts de l'Égypte ancienne / **Melchat**. T. 1. Paris, 2009.
- Einaudi S.* Le Livre des Morts dans les tombes monumentales tardives de l'Assassif // **BSFÉ**, 2012, № 183.
- El-Sayed R.* Un document relatif au culte dans Kher-Aha (statue Caire CG 682) // **BIFAQ**. T. 82. 1982.
- Faulkner R. O.* **The Ancient Egyptian Book of the Dead** / Ed. by C. Andrews. Austin, 2001.
- Galán J. M.* The Book of the Dead in Djehuty's burial chamber // **Egyptian Archaeology**, 2013, № 42.
- Gardiner A. H.* **Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs.** 3rd Ed. London – Oxford, 1958.
- Guilhou N.* La protection du cadavre dans le Livre des Morts: gestes rituels et de devenir de l'être // **EAQ**, 2006, № 23.
- Hayes W. C.* A Selection of Tuthmoside Ostraca from Dēr El-Bahri // **JEA**. Vol. 46. 1960.
- Hornung E.* **Das Totenbuch der Ägypter. Eingeleitet, übersetzt und erläutert.** Düsseldorf, 2004.
- Journey through the Afterlife. Ancient Egyptian Book of the Dead** / Ed. by J. Taylor. London, 2010.
- Kandil H. A. A.* The Role of the Knife in the Ancient Egyptian Beliefs // **The Horizon**. Vol. III: Studies in Egyptology in Honour of M. A. Nur El-Din / Ed. by B. S. El-Sharkawy. Cairo, 2009.
- Lapp G.* The Papyrus of Nebseni / **Catalogue of the Book of the Dead in the British Museum**. Vol. III. London, 2004.
- Lapp G.* Totenbuch Spruch 125 / **Totenbuchtexte**. Bd. 3. Basel, 2008.
- Lapp G.* Bemerkungen zur Bedeutung des Papyrus Nebseni (BM EA 9900) // **JEA**. Vol. 97. 2011.
- Le Page Renouf P.* The Book of the Dead. Chapters XXXVIII–XLI // **PSBA**. Vol. 15. 1893.
- Le Page Renouf P.* **The Book of the Dead.** Translation and Commentary. Paris, 1904.
- Lepsius R.* **Das Totenbuch der Ägypter nach dem hieroglyphischen Papyrus in Turin.** Leipzig, 1842.

- Lesko L. H. Index of the Spells on Egyptian Middle Kingdom Coffins and Related Documents.* Berkeley, 1979.
- Lucarelli R.* Chapter 41B of the Book of the Dead // **JEOL.** Vol. 37. 2002.
- Lucarelli R.* The Book of the Dead of Gatseshen. Ancient Egyptian Funerary Religion in the 10th Century B. C. / **Egyptologische Uitgaven.** T. 21. Leiden, 2006.
- Lucarelli R.* The Vignette of Ch. 40 of the Book of the Dead // Proceedings of the Ninth International Congress of Egyptologists (Grenoble, 6–12 septembre 2004) / Ed. by J.-Cl. Goyon, Chr. Cardin / **OLA.** T. 150. Leuven, 2007.
- Luft U.* Das Totenbuch des Ptahmose. Papyrus Kraków MNK IX–752 / 1–4 // **ZÄS.** Bd. 104. 1977.
- Milde H.* The Vignettes in the Book of the Dead of Neferrenpet / **Egyptologische Uitgaven.** T. 7. Leiden, 1991.
- Mosher M. Jr.* **The Ancient Egyptian Book of the Dead in the Late Period: A Study of Revisions Evident in Evolving Vignettes, and Possible Chronological or Geographical Implications for Differing Versions of Vignettes** [Dissertation]. Berkley, 1990.
- Munro I.* **Untersuchungen zu den Totenbuch-Papyri der 18. Dynastie. Kriterien ihren Datierung.** London – New York, 1988.
- Munro I.* Die Totenbuch-Handschriften der 18. Dynastie im Ägyptischen Museum Cairo. Bd. I–II / **ÄA.** Bd. 54. Wiesbaden, 1994.
- Munro I.* Das Totenbuch des Pa-en-nesi-tai aus der Regierungszeit des Amenemope (pLondon BM 10064) / **HAT.** Bd. 7. Wiesbaden, 2001.
- Munro I.* Der Totenbuch-Papyrus des Hor aus frühen Ptolemäerzeit (pCologne Bodmer-Stiftung CV + pCincinnati Art Museum 1947.369 + pDenver Art Museum 1954.61) / **HAT.** Bd. 9. Wiesbaden, 2009.
- Naville E.* **Das Aegyptische Todtenbuch der XVIII. bis XX. Dynastie.** Bd. I–II. Berlin, 1886.
- Naville E.* **Papyrus funéraires de la XXIe dynastie. II. Le papyrus hiéroglyphique de Katseshni au Musée du Caire.** Paris, 1914.
- Quirke St.* Owners of Funerary Papyri in the British Museum / **British Museum Occasional Paper.** № 92. London, 1993.
- Quirke St.* **Going out in Daylight prt m hrw. The Ancient Egyptian Book of the Dead. Translation, sources, meanings.** London, 2013.
- Ratié S.* Le papyrus de Neferouebenef / **BdÉ.** T. 43. Le Caire, 1968.
- Raven M. J.* Book of the Dead documents from the New Kingdom necropolis at Saqqara // **British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan.** Vol. 15. 2010.
- Tarasenko M.* The BD 42 vignettes during the New Kingdom and Third intermediate Period // Ausgestattet mit den Schriften des Thot. Festschrift für Irmtraut Munro zu ihrem 65. Geburtstag / Hrsg. von B. Backes, M. Müller-Roth, S. Stöhr / **SAT.** Bd. 14. Wiesbaden, 2009.
- Verhoeven U.* (Hrsg. und Bearb.). Das Saitische Totenbuch der Iahesnacht. P. Colon. Aeg. 10207. Bd. I–III / **Papyrologische Texte und Abhandlungen.** Bd. 41 / 1–3. Bonn, 1993.
- Wiese A., Brodbeck A.* **Tutankhamun. Das goldene Jenseits. Grabschätze aus dem Tal der Könige.** München, 2004.
- Willems H.* Chest of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins / **MEOL.** Vol. 25. Leiden, 1988.